

Kognitiv tilshunoslikda metafora termini va unga turlicha yondashuvlar

Ziyoda Tohirjon qizi Hakimova
ziyodahakimova@gmail.com
Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikda olimlar tomonidan metaforaga turlicha berilgan ta'riflar o'rganildi va unga turlicha yondashuvlar tahlil qilindi. Zamonaviy tilshunoslikda konseptual metafora termini rivojlanayotgan bir soha bo'lib, ushbu maqolada konseptual metafora turli xil misollar orqali tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: metafora, konseptual metafora, manba domen, maqsad domen.

The term metaphor in cognitive linguistics and different approaches to it

Ziyoda Tohirjon qizi Hakimova
ziyodahakimova@gmail.com
Fergana State University

Abstract: In this article we tried to investigate different viewpoints about metaphor in cognitive linguistics. We studied several scientists' opinions about conceptual metaphor which are widely developing in linguistics. We analyzed the conceptual metaphor by the help of several examples.

Keywords: metaphor, conceptual metaphor, source domain, target domain.

KIRISH. Zamonaviy XXI asrda kognitiv tilshunoslik faol rivojlanayotgan soha bo'lib, ushbu yo'nalishda yangi fan sifatida paydo bo'ldi. Bugungi kunda bu fan zamonaviy lingvistikada muhim o'rin egallayotgan tilshunoslikning eng dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Bu yangi yo'nalish til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni o'rgangan izlanuvchilarning ishlari orqali kelib chiqdi. Bu bo'lim paydo bo'lishida 1960-yillardan boshlab amerikalik tilshunoslarning roli katta bo'ldi. Kognitiv tilshunoslik rivojiga eng ko'p hissa qo'shgan va shu sohada eng ko'p ish olib borgan tilshunoslar: Vallase Shafel, Charlz Filmor, Jorj Lakof, Ronald Langaker, Leonard Talmy va boshqalardir. Ushbu tilshunoslarning har biri ma'lum bir hodisa va tushunchalar jamlanmasi asosida o'zlarining tilshunoslik nazariyalariga yondashgan. Yuqorida zikr

etilgan olimlarning barchasi bitta gipotezani ilgari surishgan. Bu gipoteza quyidagicha edi: ma'no tilda shunchalar muhimki, o'rganish jarayonida eng asosiy e'tibor unga qaratilishi kerak.

ADABIYOTLAR SHARHI. O'z ichida kelib chiqqan turli xil ziddiyatlar va bahslar tufayli kognitiv tilshunoslik rivojlana boshladi va hozirgi kunga kelib chet elda kognitiv tilshunoslik bo'yicha qator darsliklar mavjud. Rus olimlari esa bu yo'nalishda sezilarli darajada ko'p bo'lgan qo'llanmalarni taqdim etdilar. (Gerasimov, 1985; Demyankov, 1994; Kubryakova, 1994; Chenki, 1996; 1997; Baranov, Dobrovolskiy, 1997; Raxilina, 1997; Skrebsova, 2000).

"Kognitiv" atamasi aslida lotin tilidan kelib chiqqan bo'lib, tushunish, anglash, bilish, o'ylash ma'nolarini beradi. Ilmiy izlanuvchilarning ta'kidlashicha, kognitiv va til bir biri bilan qattiq bog'langan. Kognitiv tilshunoslikda so'zlovchining maqsadiga qarab turlicha ko'chim turlaridan foydalanish mumkin. Ularning orasida eng keng tarqalgan ma'no ko'chiruvchi bu konseptual metaforadir.

Konseptual metafora uzoq yillardan beri o'rganib kelinayotgan nutqning eng muhim qismidir. Metafora grekcha so'z bo'lib, "metatransfert- ko'chirish va phora-sens - ma'no", ya'ni so'zning ma'nosini ko'chirish demakdir. Metafora bir predmetni umumiy xususiyatlari asosida boshqa bir predmet nomi orqali ifodalaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL. Metaforani "yashirin o'xshatish", deb ataydilar. Chunki metaforada ham, o'xshatishda ham asosan narsa yoki hodisa nimagadir o'xshatiladi. Bu ikkita bir-biriga bog'liq bo'lmagan narsalarni qiyoslash orqali ma'no chiqarish sifatida ishlatiladi, ammo ularning o'ziga xos ichki o'xshash xususiyatlari bo'ladi. Nutqqa obrazlilik, ekspressiv bo'yoq berish niyatida narsa va hodisalar o'rtasida o'xshashlikka asoslangan bo'lib, so'z yoki iboralarni ko'chma ma'noda ishlatish metaforaning xususiyatlaridan biridir.

Yevropa olimlarining aytishicha metafora yashirincha o'xshatish, bir predmetning nomini boshqa predmet nomi bilan atash natijasida hosil bo'ladi. Boshqa bir guruh tilshunoslar esa, metaforani individual dunyoqarashni shakllantirish harakati deyishadi. U kitobxon ongiga narsa va hodisalarning subyektiv ko'rinishi va ular o'rtasidagi bog'liqlikni singdiradi. O'xshatishda ikki a'zo ishtirok etadi. Metaforada esa bir a'zo ishtirok etadi.

Metafora bir terminning mujassamlashgan taqqoslanishi bo'lib, o'xshatishlik munosabatiga asoslangandir. Metaforaning ikki turini farqlash lozim: 1) uslubiy (adabiy) metafora; 2) lingvistik metafora. Tilshunoslikning leksikologiya bo'limi lingvistik metaforani o'rganadi, chunki lingvistik metaforalar ishlatilishi jihatdan lug'at tarkibining bir qismini tashkil etadi. Lingvistik metafora odatda ko'p qo'llaniladi va tilda sezilmasdan ishlatilaveradi. Lingvistik metaforalarni ishlatganimizda, uning ongimizda tug'dirgan tasviri haqida hech qachon o'ylamaymiz. Shunday qilib, bugungi kunda metafora she'rdagi shoirona go'zallik va

kundalik hayotdagi oddiy so'zlardan ko'ra badiiy bo'yoqlarni oshirgan holda ta'sirchanlikni oshirish uchun ishlatilmoqda.

Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda konseptual metafora analizi juda ham foydali. Konseptual metafora atamasi ilk bora 1990-yil Jorj Lakoff tomonidan "Metaphors we live by" asarida tilga olinadi. Ushbu asarda aytilishicha konseptual metafora bu shunchaki stilistikaning metodi bo'libgina qolmasdan, tafakkur va o'ylashning usulidir.

Kognitiv tilshunoslikdagi konseptual metafora atamasini yanada chuqurroq tushunish uchun oddiy metaforadan farqlanishini bilishimiz kerak. Oddiy metaforada o'xshatilayotgan buyum yoki narsaning atigi bitta xususiyati ko'chadi. Masalan, *Zaynab tulki* (*Zaynab is fox*). Bu yerda ayol tulkiga o'xshatilyapti. Biroq ular umuman bir-biriga o'xshamagan, aloqasi yo'q tushunchadir, yashirin ya'ni ichki ma'nosi "ayyorlik" bo'lib, tulkidagi bu xususiyatlar ayollardagi xarakter bilan qiyoslanadi.

NATIJARLAR. Konseptual metaforada esa o'xshatilayotgan narsa yoki buyumning bir emas bir qancha xususiyatlari ko'chishi kerak. Bir qancha xususiyatlari ko'chishi uchun ong, tafakkur va o'ylashning roli juda ham katta. Metaforaning ikki xil turi bo'ib, hozirgina tilga olingan oddiy metafora va konseptual metafora turlari bor. Ularning bir-biridan farqlari talaygina bo'ib, biz buni quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin. (qarang: jadval 1.1).

Jadval 1.1

Oddiy va konseptual metafora

Oddiy metafora	Konseptual metafora
So'zlarning ahamiyati, tilshunoslikdagi fenomenona	Konseptlarning ahamiyati, konseptual fenomenona
Ta'sirchanlik va badiiy bo'yqodorklik maqsadida	Ba'zi bir konseptlarni yanada yaxshiroq tushunish uchun
Ikkita asosning o'zaro bog'liligi	Insoniyat tajribasi
Odatda shoirlar va notiqar tomonidan ko'pincha ishlatiladi	Odatda kundalik hayotda oddiy odamlar tomonidan ishlatiladi
So'zning ko'chma ma'nosi	O'ylash, harakat va maqsadlar jarayoni mahsuli

Konseptual metaforaning kognitiv xususiyatlarini o'rganayotganda uning o'ziga xos xususiyatlariga duch kelamiz, bu xususiyatlar esa oddiy metaforada uchramaydi.

1. Konseptual metafora - ma'noning konseptual nazariyasini va konseptning lingvistik va lingvistik bo'lmagan izohlaridagi ma'noni ochishga yordam beradi.

2. Ba'zi bir matnlarda kognitiv metafora orqali o'sha konseptning strukturasi ochib beriladi.

3. Konseptual metafora 2 ta konseptual tarmoq orqali o'zaro munosabatga kirishadi. Ular: nishon yoki asos va manba(target and domain).

4. Konseptual nishon berilgan konseptdagi bir qancha bilim strukturalarini o'z ichiga oladi.

Misol uchun, kognitiv metafora: *Bolalar mevalardir (Children are fruits).*

So'zning kognitiv semantik tuzilishi yoki metaforadagi asos o'zbek tilidagi "bolalar" so'zi orqali ushbu misollarda ochib beriladi.

Voy, mana bu bolaning shirinligini!

Bolang hali xom, pishmagan.

Danagidan mag'zi shirin.

Olma daraxtining tagiga olma tushadi.

Ularning bir etak shirin-shirin bolalari bor.

Bu ayol mevasiz daraxt. U farzandga zor.

So'zning kognitiv semantik tuzilishi yoki metaforadagi asos ingliz tilidagi "g'oya" so'zi orqali ushbu misollarda ochib beriladi.

IDEAS ARE FOOD

That group gave me food for thought.

They gave us some brain food.

His idea was half-baked.

I'm tired of warmed-over theories.

Now there is a theory you can really sink your teeth into.

Yuqoridagi misollardan ko'rishimiz mumkinki, predmetlarningning bir emas bir qancha xususiyatlari o'tkazilgandan keyingina biz *bolalar - mevalar* yoki *ideas are food* deyishimiz mumkin. Ammo oddiy metaforali *Zaynab tulki* deganda tulkidagi faqatgina bitta ayyorlik xususiyati o'tgandi. Bundan tashqari yuqorida ta'kidlaganimizdek, kognitiv metaforadagi ikkita tarmoq, ya'ni inson va manba tarmoqlari bo'lib, odatda nishon qismi tasvirlanishi kerak bo'lgan bo'lsa, manba qismi esa metaforaga oid bo'lgan qismi bo'lib, nishon qismining mag'zini ochib beradi. Ingliz va o'zbek tillaridagi misollarga e'tibor qaratsak:

HAYOT BU DARAXT

Umrinning gullagan davri o'tib ketdi.

Uning umri so'lib bormoqda.manba

Umrin bo'yi meva ko'rmay o'tdim.

Har kimning hayot daraxti har xil.

Men u bilan hayotimning gullagan chog'ida uchrashganman.

Chinor kabi uzoq yasha.

Uning hayoti qaytadan gullay boshladi.

Hayotim xazonga aylandi.

Anavi boshini egib, ta'zim qilayotgan gulag qarang;

Bahorda o'simliklar uzoq uyqudan uyg'onadi;

Bu gullar mehrga muhtoj;

LOVE IS A PATIENT

This is a sick relationship

They are strong healthy marriage

Their marriage is dead, it cannot be revived.

We are getting back on our feet.

Their marriage is on its last legs (Lakoff, 1980).

Ikkala misolda ham hayot va sevgi (love) nishon qism bo'lib, hayot va bemor (patient) manba qism hisoblanadi.

XULOSA. Anglaganimizdek, konseptual metafora metafora faqat til masalasi emas, ong masalasi ekanligini isbotladi. O'tgan asrning so'nggi choragida kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili bo'lgan J.Lakoff hamda mashhur faylasuf M.Jonson tomonidan yaratilgan metaforalar to'g'risidagi tadqiqot bu boradagi qarashlarning tub burilishiga sabab bo'ldi. Mazkur tadqiqotchilar kognitiv (konseptual) nazariyaga asos solib, metaforalar faqat tilning hodisasi bo'libgina qolmay, inson tafakkurining ham ajralmas qism ekanligini chuqur yoritib berdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahrens, Kathleen. 2009. Analysing Conceptual Metaphors in Political Language. In: Politics, Gender and Conceptual Metaphors. Ed. by Kathleen
2. Ahrens. London: Palgrave Macmillan. Pp. 1-5. Canagarajah, Suresh.1999. Resisting linguistic Imperialism in English Teaching. Oxford: Oxford University Press.
3. Enkvist, Nils Erik. 1989. From Text to Interpretability: A Contribution to Discussion of Basic Terms in Text linguistics. In: Research in Text Theory, vol. 12. Berlin/New York: Walter de Gruyter. Pp. 369-398.
4. Fauconnier, Gilles. 1999. Methods and Generalization. In: Cognitive Linguistics: Foundation, Scope and Methodology. Ed. by Th. Janssen and G. Redeker. Berlin. Pp. 95-124.
5. Fairclough, Norman L. & Wodak, Ruth. 1997. Critical Discourse Analysis.
6. In: Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction. Teun A. van Dijk (ed.). Vol. 2: Discourse as Social Interaction. London: Sage Publications. Pp. 258-284.
7. Гальперин, И.П. 1981. Текст как объект лингвистического исследования, Москва: Наука.
8. Galperin, I.R. 1981. Text as an Object of Linguistics Studies. Moscow: Nauka, H. Paul. 1975. Logic and Conversation. In: Syntax and Semantics, vol. 3. New York: Academic Press. Pp. 41-58.

9. Гриценко, Е.С. 2005. Стилистика предвыборного дискурса и гендер In: Стилистика и теория языковой коммуникации. Тезисы докладов международной конференции посвященной 100-летию

10. И.Р.Гальперина 20-21 апреля, МГЛУ. v: 88-89. Gritsenko, E.S. 2005. The Stylistics of the Election Campaign Discourse and Gender. In: Stylistics and the Theory of Language Communication. Abstracts of the International Conference Dedicated to the 100th